

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: pablokk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

«Указники» 1948 року на Вінниччині

Анотація. Метою статті є аналіз застосування положень Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року та Постанови № 446 на території Вінницької області. Характеризуються наслідки каральної політики режиму, шляхом примусового виселення, на селянство, на його працю в колективних господарствах. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автором, на основі нових архівних документів, зроблений аналіз реалізації названого вище Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. на Вінниччині, показані наслідки здійснення цієї політики для колгоспників і колективних господарств. **Висновки.** Каральні методи щодо тих селян, які не хотіли працювати в колгоспах, були підтвердженням перманентності насильства сталінського режиму по відношенню до більшості населення країни. В умовах відсутності мотивації до продуктивної праці в колективних господарствах, керівництво СРСР прийняло рішення про чергове залякування жителів села виселенням у віддалені райони Російської Федерації з метою змусити їх працювати в колгоспах. Така політика не призвела до якісних, позитивних для режиму змін у відношенні колгоспників до «суспільно-корисної» праці на державу задарма.

Ключові слова: указ, виселення, громадський вирок, колгоспник, спецпоселенці, колективне господарство, покарання, трудовдень.

Постановка проблеми. Дослідження здійснення репресивно-каральної політики сталінського окупаційного режиму у післявоєнному українському селі на основі вивчення методів реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. на Вінниччині дає можливість з'ясувати її причини, хід та наслідки. Потребують дальшого вивчення шляхи визначення кандидатів у спецпоселенці, реакція населення на реалізацію Указу, доля селян, які підпадали під його дію.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні тема залишається недостатньо вивченою як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. З досліджень проблеми слід назвати роботу Т.В. Вронської [Вронська, 2011], в якій Указ про виселення селян розглядається як складова інших рішень, прийнятих 21 лютого 1948 р. вищими органами влади СРСР в контексті посилення терору проти різних верств населення. Реакції сільського населення України на Указ присвячена стаття Р.Подкура [Подкур, 2011]. Реалізацію Указу про виселення селян, які не виробили мінімуму трудовнів, аналізують дослідження, виконані на основі архівних документів у Вінницькій [Кравченко, 2014], Хмельницькій [Місінкевич, Подкур, 2012; Місінкевич, 2012] та Чернігівській [Коваленко, Аскерова, 2012] областях. У названих дослідженнях з об'єктивних причин не використані документи галузевих архівів МВС, які безпосередньо стосуються «указників».

Мета статті – на основі нових архівних документів проаналізувати реалізацію Указу від 21 лютого 1948 р. на території Вінницької області з урахуванням загальних тенденцій, відстежити форми і методи його застосування та наслідки.

Виклад основного матеріалу. У десятках особових справ подолян, засуджених на 8 років виселення, міститься «Довідка поселенця», де у графі «категорія обліку», від руки вписано: «указник». У 1948 р. тисячі українців відправилися, всупереч бажанню, «освоювати» Сибір і Карелію саме з такою позначкою.

Після завершення Другої світової війни сталінський режим знову зіткнувся з проблемою, народженою разом з колгоспною системою, – небажанням селян працювати у колективному господарстві за трудовні, тобто фактично задарма. Це вважалося, з точки зору радянського

законодавства, одним з найбільших злочинів. Боротися з цим розповсюдженим явищем було важко, хоча низка законів, прийнятих в СРСР впродовж існування колгоспного ладу до 1948 р. передбачала покарання аж до тюремного ув'язнення чи каторжних робіт.

Ситуація з працею у колгоспах ще більше погіршилася у післявоєнні роки, коли держава різко посилила податковий тиск, відновила завищені заготівельні плани, при цьому не даючи можливості колгоспникам забезпечити себе та свої сім'ї продовольчо-грошовим мінімумом для елементарного фізичного виживання. В Україні становище було, очевидно, найгіршим. Пов'язано це було, на нашу думку, не в останню чергу з німецько-румунським окупаційним режимом. Він, незважаючи на відому жорстокість, яка не поступалась сталінській у 1930-х рр., дав відносно більшу можливість селянинові працювати на себе. Коли ж повернувся попередній, радянський окупаційний режим зі своїми старими порядками, селянство, яке сподівалося на полегшення після війни (були навіть сподівання на ліквідацію колгоспів), розчарувалося остаточно.

Важку повоєнну ситуацію у сільському господарстві посилив штучний голод 1946-1947 рр. Селяни-колгоспники масово покидали роботу у колективних господарствах, шукали інші засоби для фізичного виживання, які в основному зводилися до поїздок в Західну Україну для обміну промислових товарів на продовольство, до роботи на власній присадибній ділянці, до обміну чи торгівлі на ринках. Це призвело до того, що кількість робочих рук у колгоспах, і без того недостатня, суттєво зменшилась. Як наслідок, у 1947 р. понад 45 тис. працездатних колгоспників Вінниччини не виробили мінімуму трудоднів. Тим часом режим, незважаючи на ситуацію, продовжував експортувати зерно: у 1946 р. експорт склав 1.7 млн тон, або 10 відсотків заготовленого хліба [Місінкевич, 2012: 57].

Вихід режим бачив не у наданні колгоспникам права самим розпоряджатися хоча б частиною виробленої продукції як можливістю вижити, а в залякуванні і посиленні репресій. Селяни, як і раніше, мали працювати у колективних господарствах безоплатно, а держава - монопольно розпоряджатися виробленою ними продукцією.

Ініціатором «наведення порядків» у соціалістичному сільському господарстві виступив Н. Хрущов, якого у грудні 1947 р. призначили першим секретарем ЦК Компартії (більшовиків) України. До того він обіймав посаду Голови РНК України і знав стан речей. Саме він запропонував Й. Сталіну надати право колгоспним зборам приймати рішення про виселення тих, хто злісно ухиляється від суспільно-корисної праці. При цьому він посилався на досвід царської кріпосницької Росії... [Місінкевич, Подкур, 2012: 13-15]. Все було логічно, і селяни у багатьох випадках сприйняли чергове рішення режиму про покарання як відновлення кріпосницьких порядків.

21 лютого 1948 р. з'явився, з грифом «не підлягає публікації», Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 1-3].

Сама назва Указу була брехливою. Селяни не ухилялися «від трудової діяльності в сільському господарстві». Вони лише бажали працювати, маючи відповідну за це винагороду, що, з погляду режиму, вважалось неприпустимим.

Тоді ж, 21 лютого, за підписом Й. Сталіна на місця був розісланий ще один документ: постанова № 446 «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 року...». У ньому, зокрема, вождь визначив місця заслання «злочинців», куди їх зобов'язані були направляти органи внутрішніх справ: Республіка Комі, Тюменська область, Архангельська область Карело-Фінська РСР, Кіровська область [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 4-8]. Зауважимо, що в обох документах не було жодного слова про трудодні та їх невиконання. Та висновок зі слів про «ухиляння від суспільно-корисної праці» був зроблений правильний...

У Вінницькій області Указ почали реалізовувати дуже швидко, з 3 березня. Очевидно, принцип соціалістичного змагання тут, як і скрізь, зіграв свою роль: кожна область України намагалась якомога швидше показати результати своєї діяльності щодо його виконання. Пасті задніх у таких справах було небезпечно. Досвід був. Тим більше, що т. Сталін зобов'язав Раду Міністрів України у тримісячний термін надати до Ради Міністрів СРСР звіт про виконання Указу [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 8].

З метою більш ефективного виконання рішення на рівні Вінницького обласного партійного керівництва з'явився «план організаційних заходів з проведення колгоспних зборів по обговоренню Указу». У ньому, зокрема, передбачалося проведення обов'язкових закритих партійних зборів на місцях з метою визначення кандидатур на виселення, проведення зборів активу того чи іншого села з метою підготовки колгоспних зборів. Мова навіть ішла про «правильне розміщення активу на загальних зборах» для забезпечення контролю над колгоспниками. Крім того, необхідно було підготувати доповідачів з числа активістів, мати

довідки (у 4-х екземплярах) на кожного, хто підлягав виселенню і, як завжди, «скласти детальну інформацію про реагування колгоспників...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.16. Спр. 1084. Арк. 88-89].

До проведення «заходів» активно залучались правоохоронні органи. Зокрема, 6 березня під грифом «цілком таємно» з'явилась інструкція, присвячена реалізації Указу на місцях, за підписом замісника начальника управління МДБ Вінницької області полковника Антонова, всі три пункти якої нагадують військову операцію проти реального ворога: 1. Направити роботу всього апарату (міліції – авт.) на виявлення фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів з боку осіб, що підлягають виселенню; 2. Особи, проти яких вже є відповідні компрометуючі матеріали, підлягають арешту до винесення рішень зборів про виселення; 3. Виявляти позитивні та негативні настрої щодо виселення і регулярно інформувати обласне керівництво МДБ [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.16. Спр. 167. Арк. 42]. Та коли взяти до уваги, що для режиму село продовжувало бути ворожою територією, все стає на свої місця: окупанти по-іншому вести себе і не могли. Виховання «соціалістичного відношення по праці» продовжувалось. Крім того, свою роль у підготовці такої інструкції, на нашу думку, зіграв досвід проведення перших партійних і колгоспних зборів за участі першого секретаря Вінницького обкому компартії М. Стахурського 3-4 березня.

Колгоспи – кандидатури на проведення колгоспних зборів «по практичному застосуванню в житті Указу Президії Верховної Ради СРСР» розглядалися на рівні обласного комітету КП(б)У. Відповідно вони отримували дозвіл чи відмову. Могилів-Подільському району, наприклад, було дозволено провести такі збори у п'яти колгоспах, у зв'язку з чим було підготовлено відповідне розпорядження за підписом секретаря обласного комітету компартії [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 139].

У проведенні зборів, як правило, брали участь представники обласного чи районного комітету партії, правоохоронних органів та прокуратури. Звісно, що таке представництво додавало їм ваги і значимості, дисциплінувало колгоспників під час їх виступів та особливо голосування. Крім того, партійно-радянське керівництво розуміло, що питати за результати реалізації Указу будуть, як завжди з них. Підтвердженням цього є телефонограма на ім'я М. Стахурського, у якій йому було наказано надати Н. Хрущову інформацію про проведення зборів в області станом на 10 травня. Першого секретаря ЦК КП(б)У цікавили, зокрема, дані про те, на скількох зборах були присутні особисто голова облвиконкому та секретарі обкому партії, де саме і коли, назвати два-три райони, де на зборах були присутні районні керівники більше, ніж в інших районах, назвати 2-3 райони, в яких на зборах виступало найменше колгоспників [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 153-154]. Оргвизновки робилися відповідно до результатів, і тому провести кампанію необхідно було на належному рівні, що вимагало особистої присутності.

Стенографічні звіти закритих партійних зборів, на яких вирішувалися питання про виселення та покарання, обговорювалися інші колгоспні проблеми, дозволяють значно реконструювати ситуацію у селі на початку 1948 р.

Виступи на зборах, за окремими винятками, були стандартними, згідно з розробленими сценаріями. Так, багато говорилося про турботу і піклування Сталіна і партії за колгоспне селянство, за його добробут. Саме у такому руслі і розглядався Указ, який визнавався доповідачами комуністами «правильним, своєчасним» і на який покладалися великі сподівання у справі підвищення врожайності, покращення добробуту тощо.

Та більшість говорила про небажання колгоспників працювати у колгоспі, і, виходячи з комуністичної доктрини, робила висновок: необхідно посилити покарання, без якого існування колгоспної системи неможливе. Причини такого становища комуністи бачили в недостатньо розвиненій соціалістичній свідомості колгоспників, у «пережитках капіталізму», у наслідках німецько-румунської окупації та відсутності належної політико-виховної роботи серед колгоспників.

Частина комуністів вважала, що подібні заходи мали бути прийняті раніше. Один із них, виступаючи 3 березня на закритих зборах партійної організації колгоспу «Жовтень» с. Велика Бушинка Немирівського району, висловився так (стиль збережено – авт.): «Если бы этот указ выйшов трошки раньше, я думаю, что лучше было бы положение. У нас в колхозе не виробили мінімуму трудоднів за счет хороших колгоспников, тому що близько базар. До них було прийнято жорстоких мір, на загальних зборах, то що і даже те допомгло, що сказали, що відріжуть садибу, і це й допомгло. А коли б знали про цей указ, то дуже добре було би» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 11]. Тобто причина катастрофічної ситуації в колгоспі була у несвоєчасному прийнятті Указу... Головний агроном того ж колгоспу вважав, що село «действительно какое-то контрреволюционное», «нездоровое, не только в отношении саботажа, а даже в идеологическом, моральном отношении тут ведут соответствующую работу». На підтвердження своїх слів він навів приклади «ідеологічного саботажу»: під час посівної кампанії в селі з'явилися

написані погрози «все спалити» і навіть «Хай живе Трумен»... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 13].

Підстави так вважати у нього були: у колгоспі 55% працівників не виробили мінімуму трудоднів [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 17].

Ще одне характерне висловлювання: «Іменно Указ Президії направляє, закликає всіх колгоспників до трудової дисципліни, закликає їх, щоб вони зрозуміли суть колгоспного виробництва, що це являється основним джерелом прибутку, коли колгоспники стараються за зміцнення наших колгоспних прибутків, щоб колгоспи мали можливість одержати високу плату трудодня. Оскільки ми наближаємося до поступового переходу до комунізму, значить ми повинні створити кількість продуктів. А при таких умовах, як по 600 грм на трудодень, ми далеко не підемо» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 41].

Отже, справа була не лише в продуктивності праці окремо взятого колгоспу, а і в комуністичній перспективі, проголошеній на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р.

Заслуговує на увагу висловлювання передової ланкової, яке характеризує відношення частини колгоспників до роботи і сподівання активу на виправлення ситуації: «...Указ цей дуже гарний. Він нам тепер допоможе налагодити дисципліну в нашому колгоспі. Раніше, коли звернешся до кого-небудь щоб ішов на роботу, то отримував відповідь: «Тобі потрібно, ти і йди, а мені не потрібно». Тепер цього не буде. Ті, які не будуть працювати в колгоспі, туди їм і дорога. Указ правильний» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 90].

Звісно, що ставлення до Указу не могло бути іншим. На наш погляд, влучно підмітив суть того, що відбувалось, голова сільради с. В. Бушинка: «Заслухав[ши] указ от нашого хозяйіна, секретаря обкому М.М. Стахурського і його наставлення, по-моєму, нам должно быть ясно, що любое решение правительства оно направлено на улучшение жизни самих трудящихся» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 14].

Колгоспні збори, на яких розглядалися кандидатури на виселення, незважаючи на розроблені сценарії, відбувалися по-іншому. Частина колгоспників, які були критично налаштовані до Указу, відверто висловлювали думки, несумісні з «генеральною лінією партії».

«...Що я від радянської влади маю? У мене розвалилася хата, мені не надають допомоги, а змушують працювати в колгоспі...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 89]. «В колгоспі все одно працює за дарма. Адже з колгоспу весь хліб забирають» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 92].

«Тепер як видно ці бандити-кровопивці хочуть задушити народ. Хочуть репресіями змусити виходити на роботу. Адже у них іншими методами нічого не виходить, а тому вирішили видати такий Указ» [Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. 2006: 66]. «Ви гірше німців поведіться з народом. Я був у німецькому концтаборі, і зі мною так не поводитись [Кравченко, П. М. 2014: 271].

Кушнір Ф., житель с. Антонівка, Томашпільського району: «Висилають з колгоспу не за те, що не виробили мінімуму трудоднів, а за те, що наш уряд любить безплатну працю і щоб ми працювали даремно. Румуни у нас були 3 роки, а було краще ніж за 30 років радянської влади» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 129]. На наш погляд, два останні висловлювання свідчать про те, що частина жителів радянської України не бачила суттєвої різниці між німецьким, румунським і сталінським режимами: всі вони були для них окупаційними і різнилися між собою лише за рівнем жорстокості по відношенню до населення. Як бачимо, комуністи у цьому випадку часто програвали...

Колгоспниця с. Тростянець Матвійчук Н., «1910 року народження, безпартійна, репатріантка, в колгоспі не працює, а займається спекуляцією» теж критично висловила щодо Указу: «...Наш уряд переконався, що із створених ними колгоспів нічого не виходить, колгоспники на початку колективізації працювали краще, потім переконались, що скільки не працюй, нічого не заробиш. Для того, щоб утримати селян у колгоспі, наш уряд видав цей Указ з метою залякати народ і змусити примусово працювати в колгоспах...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 102]. Вірогідно, що таке критичне ставлення до праці в колгоспі не в останню чергу сформувалося у неї під впливом побаченого у Німеччині.

У цілому критичні висловлювання колгоспників свідчили, що вони розуміють мету Указу - змусити селян працювати в колективних господарствах практично за дарма.

Колгоспник с. Хренівка, Копайгородського району Говорущенко Г., який був присутній на зборах, де обговорювалося питання про попередження одного з колгоспників, висловився так: «Навіщо він, дурень, підписується, що буде працювати в колгоспі. Адже недаремно кажуть, що коли попав до тюрми на 10 років, то посидить і вернеться, а як попав до колгоспу, то це вічна каторга і чорт знає коли вирвешся» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 129].

Опір репресивним заходам проявлявся не лише у словесному невдоволенні. В окремих колгоспах на зборах не вдавалося зібрати потрібні дві третини голосів «за». У Гайсинському районі у трьох колгоспах з чотирьох, де проводилися збори, мав місце негативний результат.

Причина була простою. Як пояснював секретар Гайсинського А. Гарник райкому партії першому секретареві обкому М. Стахурському, «становище склалося таким чином, коли «за» піднімають руку мало, але «проти» не голосують». А причина, як вважав секретар райкому, у низькій політико-виховній роботі у колгоспах і в тому, що «ми взяли колгоспи, в яких велика кількість тих, хто не виробив мінімуму трудоднів» і, таким чином, мало хто хотів голосувати за таких самих, як сам [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 120-121]. В Оратівському районі, в колгоспі «Червона зірка», у присутності прокурора Вінницької області за виселення односельців проголосували лише 6 осіб, тому їм були винесені лише попередження [Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. 2006: 66]. У с. Сологубка того ж району на колгоспні збори не з'явилися усі ті, кого закриті партійні збори визначили напередодні для виселення або ж для попередження, у результаті чого збори були зірвані. У с. Слобода-Чернятинська, Жмеринського району, на збори, присвячені виселенню, з'явилася лише молодь села, а «пожилі колгоспники та особи, що не мали мінімуму трудоднів на збори не з'явилися» і так збори були перенесені [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 132]. Втім, такі протестні акції з боку селян не мали якого-небудь суттєвого значення.

На наш погляд, мета акції у рамках виконання Указу полягала не стільки в тому, щоб виселити якомога більше «антирадянських, антисоціальних» тощо елементів, скільки попередити тих, хто намагався ухилитися від «суспільно-корисної» праці. У цьому відношенні виселення зіграло роль свого роду підсилення покарання: селяни у більшості своїй не хотіли покидати своє село, домівку, і з цієї причини були згодні ходити на роботу до колгоспу. Інша справа – працювали вони там чи ні. Та ця обставина цікавила режим не в першу чергу. Підтвердженням вище сказаного можуть слугувати такі статистичні дані: у 1947 р. по Вінницькій області не мали зовсім трудоднів 4562 колгоспники, не виробили їх мінімуму 4417 осіб, а тих, хто виробив мінімум та «розкладає дисципліну» нараховувалося 1047 осіб [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 86-87]. У той же час, станом на 20 травня 1948 р., в області було проведено 317 зборів, присвячених «застосуванню і роз'ясненню» Указу. Основні результати зборів наступні: винесено вироків про виселення – 870, зокрема на чоловіків - 535. Попереджені з установленням випробувального терміну 1879 осіб. Відмінено вироків обласним виконавчим комітетом - 85. Всього в області проведено зборів по роз'ясненню Указу – 1638 [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 155]. Відсоток підданих прямим репресіям з цієї кількості складає близько 7.5% [підраховано автором].

Звісно, справа не у кількості виселених селян, а в самому фактові застосування незаконних, позасудових покарань щодо них. Сотні подолян змушені були залишити свою землю й домівку, в яких, можливо, до них проживало не одне покоління їхніх предків. Відбувалося це тому, що радянський режим вважав їх, по суті, своїми ворогами з причини їхнього небажання бути підневільними працівниками на колгоспній землі.

Громадські вирокі колгоспних зборів у більшості випадків були стандартними, типовими. Вони складалися відповідно до вимог Указу й обґрунтовували необхідність виселення тієї чи іншої особи з населеного пункту. Невиконання мінімуму трудоднів вже слугувало підставою виселення, хоча жодного слова про трудодні та їх невиконання в Указі не було. Мова йшла не лише про виселення колгоспників, але і про тих, що «ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, підривають трудову дисципліну в сільському господарстві і своїм перебуванням у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників та їхній безпеці» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 2]. Таке широке визначення давало можливість партійному і колгоспному активу тлумачити його, виходячи навіть зі своїх меркантильних інтересів. Крім вироків, обґрунтовували й підтверджували необхідність виселення довідки-характеристики на кожного обвинувачуваного, які підписувалися головою сільської ради та головою колгоспу.

У багатьох рішеннях колгоспних зборів говорилося про нерадянську та антиколгоспну поведінку: по суті, ці два визначення ототожнювались:

«Сабодаш Михайло Андрійович, проживаючи в селі, а також його батьки не один раз були помічені в антирадянських та антиколгоспних виступах, опошляючи радянські і колгоспні порядки... Своїм антирадянським, антиколгоспним настроєм Сабодаш Михайло Андрійович, не виконуючи рішень правління колгоспу і бригадирів, розкладає трудову дисципліну серед колгоспників» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 9]; «Конєва-Грановська Р.Ф. є неблагонадійною, займається антирадянською агітацією, а також антиколгоспно настроєна». Своєю поведінкою розкладає трудову дисципліну в колгоспі, викликає незадоволення серед колгоспників і громадян міста Літин» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 8]; «До вступу в колгосп господарство бідняцьке, займався хліборобством. До колгоспу вступив у 1930 році, після вступу до колгоспу до радянської влади відносився вороже» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9].

Невиконання натуральних податків теж було однією з підстав для виселення: «Резніченко явно вороже відноситься до заходів, що проводяться колгоспом, злісно відноситься до

виконання натуральних поставок. За 1947 рік не заплачено 20 кгр. м'яса, 200 шт. яєць [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 1062. Арк. 5]; «... за ним числиться м'ясопоставки у 1948 році 13 кгр., яйце поставки 80 шт., молока – 25 літрів. По сільгосподатку розраховувався, а з держ[явними] загот[івлями] не розраховувався, числиться 140 рублів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 12].

У громадських вироках часто згадується поведінка кандидатів на виселення під час війни:

«...у 1941 році залишив фронт і зі зброєю в руках перейшов на бік німців і з поверненням до села Лука Мелешківська виступав на загальних зборах колгоспників, як націоналіст проти радянської влади [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 1022. Арк. 4]; «...у період окупації проживав на окупованій території німецько-румунськими загарбниками у селі Юрківка, мав зв'язок з окупантами, видавав німцям радянських людей, мати Дмитрука зустрічала німців хлібом і сіллю, до 1941 року сім'я його числилась одноосібниками» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 994. Арк. 4]; «У період тимчасової окупації німецько-румунськими окупантами, її чоловік працював поліцаєм. Разом з чоловіком видавала жандармерії радянсько-партійних активістів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 8]; «Будучи на окупованій території, була дружиною поліцаєва» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 11].

Громадський вирок, прийнятий загальними зборами жителів села Погорілої, Джулинського району 24 березня 1948 р., стверджував, що «з дня Великої Жовтневої Соціалістичної революції гр[омадянка] Заремба Ф.Є., як і вся її сім'я, відносилась вкрай вороже до молодшої Радянської влади.

Виходець з куркульської сім'ї, вона також вороже віднеслась до організації колгоспів у селі і не є членом колгоспу по цей день. Її чоловік у період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками України брав участь у націоналістичній організації (бандерівській), а також після звільнення села Радянською армією брав участь в антирадянській банді, за що у 1946 році засуджений терміном на 15 років тюремного ув'язнення. До державних заходів по Держпоставках і фінансових платежах відноситься також вороже.

Має великі недоїмки за декілька років. Систематично веде агітацію, направлену на розклад дисципліни і колгоспного ладу, веде явний паразитичний образ життя» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 5].

Згадувалися у довідках-характеристиках і раніше «гріхи» колгоспників та їхніх родичів. Як приклад - довідка-характеристика, «Видана настоящая на колгоспника колгоспу ім. Сталіна с. Гранова Лисака Олексу Романовича про те, що він в колгоспі працює погано, рік у рік не виконує виробітку мінімуму трудоднів. Був в 1946 році виключен із колгоспу. Після того востановлен і в 1947 році виробив лише 87 трудоднів. В час німецької окупації при комендатурі працював секретним агентом, який викривав колгоспний актив в той час. Зараз розлагає колхозників, старший брат такого бувший бандіт в 1920 році забитий Красними [,] другий брат в 1937 році висланий за контрреволюційні дії і він сам зараз являється для села соціально небезпечний» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 335. Арк. 12].

Зауважимо, що навряд чи в радянському селі до 1948 р. могли проживати справжні, з погляду режиму, злочинці, які співпрацювали з окупантами чи були націоналістами: зачистка території від таких осіб розпочалась відразу ж після звільнення Вінниччини чи була зроблена міжвоєнні роки. На наш погляд, такі звинувачення не відповідали дійсності або ж не підпадали під дію Кримінального кодексу. Та у 1948 р. згодились...

Вироки колгоспних зборів розглядалися на районному та обласному рівнях і, як правило, затверджувались. Формулювання були більш лаконічні. Наприклад: «Обревська Марія Іванівна. Народження 1927 р. Дочка німецького поліцейського, засудженого за це на 10 років. Проживала на окупованій території. У колгоспі працювати не бажає. За 1947 р. виробила всього 49 трудоднів. Спільно з матір'ю займалась систематично спекуляцією. Настроєна антирадянськи» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 7].

Так, створювалась видимість законності і правопорядку. Мало кого бентежило, що все це відбувалося поза межами судової системи і «самої демократичної у світі сталінської» конституції. Втім, радянські люди вже звикли до надзвичайних рішень та беззаконності. Указ не був винятковим. Він був черговим.

Правоохоронні органи стежили за здоров'ям і навіть оберігали життя тих, хто підлягав виселенню. У колгоспі ім. Молотова с. Джурич, Джуричського району, колгоспниця Хашко Є., 1894 року народження, яка займалася «спекуляцією і живе за рахунок продажу майна, награваного в період окупації», напередодні колгоспних зборів заявила, що отруїться, але не допустить, щоб її відправили у Сибір. «Коли працівники РО МДБ отримали такі дані, за Хашко був установлений нагляд. Після винесення вироку про виселення Хашко, у неї негайно був проведений особистий обшук, і в кишені пальта була виявлена і вилучена пляшечка з сірчаною кислотою (50 грам). Хашко була взята під варту, незважаючи на те, що Інструкція про

виселення, підписана особисто Сталіним, забороняла виселяти жінок старших 50-ти років... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 5, 134-135].

Сталінський режим цікавило не лише покарання як таке. Значна увага зверталась на фізичний стан засуджених на виселення, адже вони розглядались як робоча сила на «будовах комунізму». Тому в особових справах спецпоселенців присутні лікарські довідки про їхню придатність до праці: «Іванець Іван Сергійович, 1922 року народження, придатний до важкої фізичної праці» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 14]; «Побережнюк Марія інфекційних хвороб не має, стан здоров'я добрий. Слідувати пішим конвоєм та ешеленом може, до фізичної праці пригодна» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 11]; «Кумачинська Ксенія Іванівна визнана придатною до фізичної праці» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 15].

На заслання жителів Вінницької області відправляли не лише до тих місць, що були вказані в уже згадуваній Інструкції «Про порядок застосування Указу...». Дані 90 особових справ спецпоселенців, що опрацьовані автором у Галузевому архіві МВС, м. Вінниці, частково відображають напрямки виселення: Молотовська область – 10 осіб; Кемеровська область – 8; Карело-Фінська РСР - 55; Тюменська область – 2; Іркутська область – 13; Новосибірська область – 2 особи» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989-991, 1022-1035, 1046-1048; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 22, 42, 82, 97-103, 350-357].

Зауважимо, що особові справи на спецпоселенців заводилися після того, як вони ставали, з погляду влади, кримінальними злочинцями, тобто, в переважній більшості випадків, після втечі з місць поселення, тому вони не можуть відображати реальний стан речей. Частковий аналіз матеріалів Державного архіву Вінницької області, що стосуються спецпоселенців – указників, свідчить, що велика їх кількість була відправлена в Якутію, де вони працювали на лісозаготівлях, на золотих копальнях, цегельних заводах, виконували сільськогосподарські роботи та ін. та в Карелію – на лісопвал. Питання щодо поселення указників та їх подальшої долі потребує додаткового вивчення.

Яким був ефект від реалізації Указу від 21 лютого 1948 р.? Чи було досягнуто мети? З погляду влади – так. Принаймні про це ствердно говорили партійні функціонери, відповідальні за результати кампанії.

31 березня 1948 р. у доповідній записці на ім'я секретаря обкому партії М. Стахурського начальник ГБ Вінницької області наводив висловлювання, які, з його погляду, свідчили про те, що мета Указу досягнута. На той час у Вінницькій області загальні збори колгоспників, присвячені винесенню вироків про виселення, були проведені у 193-х колгоспах. Результат: виселено було 689 осіб, попереджено – 1325 осіб [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 122]. Головним було те, що проведені в окремих селах збори по винесенню громадських вироків щодо виселення мали ефект як безпосередньо в тих населених пунктах, так і в сусідніх: слух про покарання швидко розповсюджувався і давав у більшості випадків позитивний результат у розрізі збільшення кількості працюючих у колгоспах: «УМДБ по Вінницькій області має дані, що колгоспники не тільки тих сіл, де проводилися збори, але й інших, вітають і схвалюють цей захід уряду, запевнюючи, що тепер трудова дисципліна і робота в колгоспах значно поліпшиться» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 122].

Підставою для таких висновків були насамперед зафіксовані висловлювання учасників колгоспних зборів. Навіть зважаючи на тенденційність їхнього підбору, все ж таки вони відображають настрої певної частини колгоспників: «Сьогодні у нас вийшли на роботу і ті, хто по 2 роки не працювали, тому взнали, що в сусідньому колгоспі виселили ледарів. Тепер не потрібно буде вмовляти, щоб ішли на роботу, самі підуть...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 123].

Частина жителів приміських сіл, під впливом загрози виселення, вступили до колгоспу і почали ходити на роботу, як це було, наприклад, з окремими жителями с. П'ятничани, що біля м. Вінниця. У П'ятничанському колгоспі з трудовою дисципліною було кепсько: із 274-х працездатних осіб 48 впродовж 1947 р. не виробили жодного трудовдя, а 50 не виробили їх мінімуму. Жили ж вони за рахунок особистого господарства, продукцію з якого продавали на базарі м. Вінниці. Та коли 12 березня були проведені збори по виселенню, більша частина «ледарів» «різко змінили свою поведінку, висловили бажання працювати добре і добросовісно». Біля десятка осіб з тих, кого мали намір виселити, написали заяви з проханням залишити їх у колгоспі з відповідними зобов'язаннями [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 107].

Близькість обласного центру давала можливість частині жителів названого села працювати у місті, що теж могло бути підставою для покарання. Наприклад, Малюта Л.П., який працював на різних підприємствах обласного центру, «тепер, розрахувавшись з пивзаводу, де працював останнім часом, подав заяву до колгоспу, в якій просить прийняти до колгоспу як його, так і інших членів його сім'ї». Інша жителька села, Беломесцева Є., яка працювала в колгоспі

до війни, а після неї займалась домашнім господарством, «тепер виявила бажання вступити до колгоспу і подала заяву» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 108].

Подібна ситуація була і в іншому близькому до Вінниці селі, у Стрижавці. З 800 працездатних у колгоспі цього села виробили трудовні «по встановленому мінімуму» не більше 250-300 колгоспників [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 106]. Після проведення зборів, під загрозою виселення жителі, що займалися спекуляцією на вінницьких базарах, вступили до колгоспу. Мотивація була подібною: «Тепер треба йти в колгосп і працювати, а то буде погано...»; «...Я зараз не в колгоспі. Обіцяю, що я сама і мої доньки будемо ходити на роботу в колгосп, тільки нехай нас не виселяють з села... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 103]. На наш погляд, наведені вище висловлювання не відображають справжнього стану колгоспів після застосування Указу про виселення. Головним було те, що чергове застосування примусу до селян не могло змінити їхнього відношення до колгоспного ладу, який за своєю суттю був їм чужий. Як і раніше, сільські трударі не були матеріально зацікавленими у своїй праці на державу, а сам вихід на роботу ще не означав власне роботи.

Висновки. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» та Постанова № 446 про порядок його застосування були типовими документами у перманентній репресивній політиці сталінського режиму щодо селянства, передусім колгоспного. Намагаючись компенсувати відсутність матеріальної зацікавленості сільських трударів у своїй праці примусом до роботи, влада йшла по шляху дальшого посилення покарань, очевидно вважаючи, що врешті-решт така політика дасть потрібний позитивний результат. Водночас місцева влада позбавлялась тих, хто вів не зовсім «соціалістичний» спосіб життя. Виселення подолян до Сибіру, на Далекий Схід, в Тюмень, до Карельської РСР як покарання не могло змінити відношення селян до колективних господарств та до безкоштовної праці на державу. Результатом такої карально-репресивної політики була трагедія тисяч людей, позбавлених своїх домівок, землі, сімей. Злочинність, згубність та неефективність такої політики стане очевидною для керівництва СРСР не скоро.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам ДАВіО та ГДА МВС у м. Вінниця за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за поради й консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. (2006). *Політичні репресії на Вінниччині. 1918-1980-ті роки*. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, ДП «ДКФ», 9-92.

Вронська, Т. В. (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*, № 1, 107 – 122.

ГДА МВС України, м. Вінниця – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Коваленко, О. & Аскерова, Л. (2012). «*Спецпоселенський проект*» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 року про виселення селян, які не виконали мінімуму трудових, на Чернігівщині). Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 4. Чернігів, 10 – 19.

Кравченко, П. М. (2014). *Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму*. Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939 - 1945». 10 -11 жовтня 2014 р., Вінниця, 266 – 271.

Місінкевич, Л. & Подкур, Р. (2012). *Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудових)*. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький, 10 – 26.

Місінкевич, Л. (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*, № 1 (41), 57 – 64.

Подкур, Р. Ю. (2011). *Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудового дня у повоєнній УРСР*. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 16. – К.: Інститут історії України НАНУ, 61 – 70.

Павел Кравченко

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

«Указники» 1948 года на Винниччине

Аннотация. Целью статьи является анализ реализации положений Указа Президиума Верховного Совета СССР «О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни» от 21 февраля 1948 года и Постановления № 446 на территории Винницкой области. Характеризуются последствия карательной политики режима, путем принудительного выселения, на крестьянство, на его трудовую деятельность в коллективных хозяйствах. **Методология исследования** базируется на сочетании общенаучных (абстрагирования, анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-критического, историко-системного, конкретно-проблемного, количественного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что автором, на основании новых архивных документов, сделан анализ реализации названного выше Указа Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 г. на Винниччине, показаны последствия осуществления этой политики для колхозников и коллективных хозяйств. **Выводы.** Карательные методы в отношении тех крестьян, которые не хотели работать в колхозах, были подтверждением перманентности насилия сталинского режима к большинству населения страны. В условиях отсутствия мотивации для производительного труда в коллективных хозяйствах, руководство СССР приняло решение об очередном запугивании жителей села выселением в отдаленный районы Российской Федерации с целью заставить их работать в колхозах. Такая политика не привела к качественным, положительным для режима изменениям в отношении колхозников к «общественно-полезному труду» на государство даром.

Ключевые слова: указ, выселение, общественный приговор, колхозник, спецпоселенцы, коллективное хозяйство, наказание, трудоводень.

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

"Ukaznyky" of 1948 in the Vinnitsia Region

Abstract. The paper analyzes the implementation of the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium "On the banishment of individuals, who evade work in the collective farms and lead an antisocial parasitic lifestyle, from the territory of the Ukrainian SSR" of February 21, 1948 and the official Order No. 446 in Vinnitsia Region. It describes the impact of the regime's punitive policy regarding the collective farm peasantry and the methods of forced banishment of the "Ukaznyky (banished farmers)" to other regions. **The research methodology** is based on the combination of general scientific (abstraction, analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical and critical, historical and systemic, concrete and problematic, quantitative) methods with the principles of historicism, consistency, scientific accuracy and verification. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that the author, on the basis of new archival documents, has analyzed the implementation of the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium of February 21, 1948 in Vinnitsia Region and revealed the consequences of this policy introduction for farmers and collective farms. **Conclusions.** Punitive methods against those peasants who did not want to work on collective farms confirmed the permanence of the Stalinist regime's violence towards the majority of the country's population. In the absence of motivation for productive labor in collective farms, the USSR leaders adopted a decision to threaten the villagers by forced exile to the remote areas of the Russian Federation unless they agreed to work on collective farms. Such a policy did not lead to qualitative changes, positive for the regime, and didn't help to improve the attitude of collective farmers to the unpaid "socially useful work" for the state.

Key words: decree, banishment, public sentence, collective farmer, special settlers, collective farm, punishment, workday load.

References:

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti.

GhDA MVS Ukrajinjy, m. Vinnycja – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrajinjy, m. Vinnycja.

Kovalenko, O. & Askerova, L. (2012). «Specposelensjkyj proekt» M. Khrushhova (do istoriji vykonannja ukaziv Prezydiji Verkhovnoji Rady SRSR vid 21 ljutogho ta 2 chervnja 1948 roku pro vyselennja seljan, jaki ne vykonaly minimumu trudodniv, na Chernighivshhyni). Reabilitovani istorijeju. U dvadcjaty semy tomakh. Chernighivsja oblastj. Kn. 4. Chernighiv, 10 – 19. [In Ukrainian].

Kravchenko, P. M. (2014). *Ukaz 1948 roku jak zasib represyvnoji polityky radjansjkogho rezhymu. Materialy XXVI Vseukrajinsjkoji naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji «Vinnychhyna v roky Drughoji svitovoji vijny. 1939 - 1945».* 10 -11 zhovtnja 2014 r., Vinnycja, 266 – 271. [In Ukrainian].

Misinkevych, L. & Podkur, R. (2012). *Represiji jak metod pidvyshhennja produktyvnosti praci kolghospnykiv Podillja (na prykladi vykonannja Ukazu vid 21 ljutogho 1948 r. pro vyselennja seljan, jaki ne vykonaly minimumu trudodniv).* Reabilitovani istorijeju: U dvadcjaty semy tomakh. Khmeljnycjka oblastj. Kn. 4. Khmeljnycjkyj, 10 – 26. [In Ukrainian].

Misinkevych, L. (2012). Ghromadsjki vyroky jak represyvni novaciji radjansjkoji vlady proty kolghospnogho seljanstva v 1948 roci. *Universytetsjki naukovy zapysky Khmeljnycjkogho universytetu upravlinnja ta prava – University research notes of Khmelnytsky University of Management and Law,* № 1 (41), 57 – 64. [In Ukrainian].

Podkur, R. Ju. (2011). *Reakcija siljsjkogho naselennja na vymoghu vykonannja obov'jazkovogho minimumu kolghospnogho trudodnja u povojennij URSR.* Ukrajinna XX st.: kuljtura, ideologhija, polityka. Zbirnyk statej. Vyp. 16. – K.: Instytut istoriji Ukrajinjy NANU, 61 – 70. [In Ukrainian].

Vasyljjev, V. & Kravchenko, P. & Podkur, R. (2006). *Politychni represiji na Vinnychhyni. 1918-1980-ti roky.* Reabilitovani istorijeju. U dvadcjaty semy tomakh. Vinnycjka oblastj. Kn. 1. Vinnycja, DP «DKF», 9-92. [In Ukrainian].

Vronsja, T. V. (2011). 21 ljutogho 1948 r. v istoriji stalinsjkogho teroru. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal,* № 1, 107 – 122. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 28.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.05.2020 р.